

Közzététel: 2020. június 4.

A tanulmány címe:

Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon

Szerző:

LAJTAI MÁTYÁS, a Központi Statisztikai Hivatal szakstatisztikusa

E-mail: Matyas.Lajtai@ksh.hu

DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0547>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Statisztikai Szemle c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

1. A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Sztj.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
2. A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
3. A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
  - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
4. A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Sztj. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
5. A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
6. A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„*Forrás: Statisztikai Szemle c. folyóirat 98. évfolyam 6. számában megjelent, Lajtai Mátyás által írt, 'Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon'* című tanulmány (link csatolása)”

7. A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Lajtai Máttyás

Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon

Ethnic relations and statistical data collection in Hungary

LAJTAI MÁTYÁS, a Központi Statisztikai Hivatal szakstatistikusa
E-mail: Matyas.Lajtai@ksh.hu

Magyarország nemzetiségi viszonyai tekintetében a hivatalos állami statisztikai felmérések, különösen a népszámlálások alapvető fontosságú adatforrásnak bizonyultak a XIX. századtól kezdve egészen napjainkig. A tanulmány a nemzetiségi viszonyok változását a népszámlálások nemzetiségi adatainak tükrében mutatja be, kitérve azok módszertani változásaira is. A kronológiát követő fejezetek az adott korszakok jellemző kisebbségpolitikáját is ismertetik. Az írás egy rövid kitekin-téssel zárul, amely a magyarországi romák lélekszámának különféle módszertanokon alapuló fel-méréseiről ad számot.

TÁRGYSZÓ: nemzetiség, anyanyelv, népszámlálás

With regard to Hungary's ethnic relations, the official state statistical surveys, especially censuses, have been proved to be an essential data source from the 19th century up to the present day. The study describes the changes in ethnic relations in the light of the ethnic data of censuses, including their methodological changes. The sections following the chronology also describe the typical minority policy of the given period. The paper concludes with a brief overview of surveys concerning the Roma population in Hungary, based on various methodologies.

KEYWORD: ethnic groups, mother tongue, census

Magyarország nemzetiségi viszonyainak feltárására a XVIII. század második felétől egészen napjainkig és várhatóan a jövőben is jelentős államigazgatási, tudomá-nyos és társadalmi igény mutatkozik. Ennek az igénynek az egyik legfontosabb eleme a konkrét számosság megismerése, amely információ bár elsőre evidensnek tűnhet, mégis talán a legnehezebben meghatározható dimenzió, hiszen nincsen olyan teljesen egyértelmű szempont vagy módszer, amely révén korszakoktól függetlenül és minden

igényt kielégítően egyértelmű besorolást tudna nyújtani. A népesség jelentős része számára ugyan problémamentes annak eldöntése, hogy melyik nemzetiséghez sorolható, ugyanakkor az is köztudomású, hogy a nemzetiségi hovatartozás változhat (asszimiláció, disszimiláció), titkolható vagy többes identitás is kialakulhat. Az egyes nemzetiségekhez hány fő tartozik az egyes területi egységeken? – az erre a kérdésre adott válasznak komoly gazdasági-politikai következményei lehetnek, így ezeknek a változó vagy nem egyértelmű nemzetiségű személyeknek a száma jelentős kérdéssé is válhat.

A magyarországi nemzetiségi adatok legfőbb kútforrása a népszámlálások, a történelmi okok miatt jelentős számú, de kis lélekszámú nemzetiségi közösségek csak a teljes körű összeírások révén térképezhetők fel. Jelen tanulmányban a népszámlálások adatait gyűjtöttük össze, kitérve a népszámlálások módszertani változásaira és az azokat, illetve az összeírt népességet befolyásoló politikai-társadalmi változásokra. Mivel ez a politikai-társadalmi környezet erősen befolyásolta a nemzetiségi adatok mérhetőségét, így a mért számok nem csak önmagukban értelmezhetők. Egyfajta viszonyításként is lehet tekinteni azokat, hogy az adott korszak népessége miként reflektált saját nemzetiségére abban a politikai-társadalmi környezetben. A tanulmány utolsó fejezetében röviden kitértünk arra, hogy a népszámlálások mellett a legnagyobb számú hazai nemzetiség, a romák körében milyen más típusú felmérések készültek, amelyek megpróbálták a romák számának pontosabb meghatározását. Ezek a kutatások ugyanakkor nem váltják ki a népszámlálási adatgyűjtést, alkalmazhatóságuk a magyarországi romák speciális helyzetéhez kapcsolódik.

1. Dualizmus kori népszámlálások, 1880–1910

Magyarországon a magyar és a többi nemzetiség nyelvi-irodalmi mozgalmi a XVIII. század végén, a XIX. század első felében kezdtek kialakulni, amelyek a korszak politikai viszonyaira is egyre jelentősebb hatást gyakoroltak. A politikai térben megjelenő nyelvi kérdés legfőbb vívmánya az volt, hogy Magyarországon 1844-ben a magyar államnyelvvé válhatott. Ez egy hosszú folyamat eredménye volt, ami *II. József* 1784-es, az egész Habsburg-birodalom számára előírt német nyelvhasználatot megkövetelő rendeletével szemben kibontakozó politikai mozgalomból indult ki (*Katus* [2008a]). Ennek a hosszú folyamatnak ugyanakkor az is a következménye lett, hogy a nyelvhasználat kérdése a nemzetiségi politikai tér egyik kulcskérdésévé vált a XIX. század teljes időszakában. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása, továbbá a nemzetiségek – elsősorban a románok, szerbek, horvátok – szembehelezkedése a magyar törekvésekkel, megnövelte a magyar politikai elit érzékenységét a nemzetiségek kulturális, nyelvi igényei iránt. A kiegyezést követő 1868. évi 44. törvénycikk a „nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” már számos területen – okta-

tás, közigazgatás – biztosította a nemzetiségek nyelvhasználatát, de kollektív jogokat, területi autonómiát nem adott számukra. Ezzel, bár politikailag egységes nemzetként definiálta az ország összes lakosát, nyelvi vonatkozásban elismerte a nemzetiségeket (*Katus* [2008b]). A XIX. század második felében a nemzetiségek nyelvi jogai, illetve a magyar nyelvű oktatásnak, a magyar nyelv tudásának kérdése állandó politikai téma volt.

Magyarország nemzetiségi viszonyaira vonatkozó statisztikai adatok már a XIX. század közepétől rendelkezésre állnak, még ha ezeket a módszertani bizonytalanságok miatt nagyobb fenntartással is lehet kezelni, mint a későbbi hivatalos magyar népszámlálási adatokat. *Fényes Elek*, a korszak egyik legjelentősebb statisztikusa, az osztrák statisztikai adatok alapján 1840-re vonatkozólag a magyarok arányát 37,4, a románokét 17,1, a szlovákokét 13,1, a németekét 9,9, a szerbekét 9,8, a horvátokét 6,9, a ruszinokét pedig 3,4 százalékra becsülte. Ezek az arányok 1857-ben a következők szerint alakultak: a magyaroké 44,5, a románoké 16,3, a szlovákoké 10,9, a németeké 8,8, a szerbeké 9,2, a horvátoké 7,0, a ruszinoké pedig 2,8 százalékot tett ki (*Kovacsics* [1996]).

A dualizmus időszakában az első magyar, 1869. évi népszámláláson még nem szerepelt olyan kérdés, amely alapján a népesség nemzetiségi megoszlására vonatkozó következtetéseket lehetett volna levonni. Valójában már ekkor is megvolt a szándék a nemzetiségi megoszlás vizsgálatára, erről az 1880. évi népszámlálást bemutató kötet történeti bevezetőjében *Keleti Károly*, a statisztikai hivatal akkori vezetője is megemlékezett.¹ Keleti hosszan elemezte, hogy a nemzetiség kérdése miként kerülhetne fel a népszámlálási kérdőívre. Arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetiség megkérdezése félreérthető lenne, mivel a válaszadók politikai értelemben csak magyarnak vallhatnák magukat, így a kérdés nyelvhasználat felőli megragadását javasolta. Ez összhangban volt az 1879. évi XVIII. törvénycikkkel, amely a magyar nyelvet kötelezővé tette a népoktatásban.² A nyelvi alapú nemzetiségkonceptió ugyan elismerte a kulturális nemzetiségek létét, szemben a korabeli nyugat-európai gyakor-

¹ „Az első szempontból kétség sem foroghat fenn az iránt, hogy kevesebbet, mint 1870-ben nem igen kérdezhetünk a lakosságtól. Az egyéni, a családi, a társadalmi mozzanatok ezúttal sem maradhatnak figyelmen kívül. Itt csak egy kérdés merülhet fel, mely 1869-ben is erősen foglalkoztatá a népszámlálás módozatát előkészítő férfiakat s ez a **nemzetiség**.” (Kiemelés az eredetiben.) (*OMKSH* [1882] IX. old.)

² „A **nemzetiséggel** kapcsolatban, az eredeti fölvételnek némi ellenőrzéseképen, de abszolút érdekű adat is szerezhető be a számlálás alkalmával s ez a **népnek nyelvismerete**. Ép most, mikor czélszerűségi és állami szempontból a **magyar nyelv oktatása** hozatott be valamennyi népiskolába, ez a leghelyesebb időpont, hogy a nép jelen nyelvismeretét megtudjuk. Ha tíz-tíz év múlva újra ismétlődik a népszámlálás, számilag ki fogjuk mutathatni, mily eredményei voltak s lesznek amaz intézkedésnek. Ha egész fontosságát és jelentőségét felfogjuk e kérdésnek, meg fogunk győződni róla, hogy ez egymaga föléri a számlálással járó nemcsak nagy fáradságot, hanem költségeket is. Megtudni a haza valamennyi lakójától, ki mily nyelvet tud? S ezt kiterjesztve a gyermekekig, mellette meg jól kihasználva az ősananyagot. megtudni, hol és hány esetben beszél már a gyermek más nyelvet, **mint szülői s nagyszülői**, mikép magyarosodtak meg az egyes telepek, avagy oláhosodott el, például, valamely falu fiatalabb nemzedékében stb ; mindez éppen Magyarországra nézve oly végtelenül fontos és érdekes tárgy, hogy kutatását eljteni semmi szín alatt se volna szabad.” (Kiemelés az eredetiben.) (*OMKSH* [1882] X–XI. old.)

lattal, mégis a közéletben domináns magyar nyelvhasználat folytán lehetőséget biztosított a magyarság statisztikai felülmérésére (*Pakot* [2010]). Ez különösen az egyre inkább magyar anyanyelvűvé váló zsidóságot érintette. A XIX. században a magyarországi zsidóság emancipációja több lépésben zajlott le, amely alapvetően erősítette a zsidóság nyelvi, kulturális asszimilációját a magyarságba. Ennek alapvető feltétele volt, hogy a zsidóságot mint vallási közösséget és ne mint etnikumot azonosítsák. Ez megegyezett a közép-európai gyakorlattal, szemben a kelet-európai etnikai megközelítéssel. A népszámlálások nyelvi alapú etnikai besorolása pedig a statisztika terén támogatta ezt az asszimilációt megkönnyítő szemléletet. Az 1880. évi népszámláláson az izraelita vallásúak 58 százaléka vallotta magát magyar és 35 százaléka német anyanyelvűnek – ideszámítva a jiddist is. Az 1910. évi népszámláláson a magyar anyanyelvűek aránya az izraelita vallásúak körében 77 százalékra nőtt, míg a német anyanyelvűeké 22 százalékra csökkent. Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy e korszakban zsidó be- és kivándorlás is történt, kivándorlási többlettel (*Gyáni–Kövér* [2003]).

Az 1880. évi népszámlálástól kezdve a népszámlálási kérdőíveken állandóvá vált az anyanyelv és a nyelvismeret kérdése. Az, hogy a magyarországi kérdőívben az anyanyelvre vonatkozó kérdésfeltevés jelent meg, eltért az osztrák népszámlálás kérdésfeltevésétől, ahol a hétköznapi beszélt nyelvet kérdezték (Umgangssprache) (*Gyáni–Kövér* [2003]). A dualizmus időszakában végig csak a nyelvi kérdések adtak fogódzót a nemzetiségi viszonyok megállapításához. Az 1900. évi népszámlálástól az anyanyelv meghatározására a kérdőíveken magyarázó kommentárt is fűztek: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, amelyet magénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?” Ez a kérdésfeltétel bár megőrizte az anyanyelvi kérdést, de elmozdulást jelentett az osztrák kérdésforma felé, nem pusztán a leszármazás, hanem egy érzelmi, tudati viszony alapján várt választ. Az anyanyelv ezen értelmezése az 1949. évi népszámlálásig fennmaradt, az 1960. évi népszámlálás volt ez első, ahol eltűnt ez az értelmezés.³

Az anyanyelv mellett a népszámlálások mindig kérdezték a nyelvismeretet is, amely az anyanyelven kívüli nyelvtudást jelentette. Az 1880. évi népszámláláson ez az anyanyelvi kérdés alkérdése volt, azt követően önálló kérdéssé vált, de az 1990. évi népszámlálásig közvetlenül kötődött az anyanyelvi kérdéshez, kiegészítette azt. Az 1880. és 1890. évi népszámláláson még a hazai nyelvismeretre vonatkozott a kérdés, a nem hazai nyelvekre vonatkozó válaszokat pedig a „még külföldi nyelven” beszélők csoportjába sorolták. Az 1900. évi népszámlálás után viszont megszűnt ez a korlátozás, azóta a kérdés már nem szűkíti a beírható nyelvek körét. A nyelvismeret kérdése ugyanakkor jelentős feladatot jelentett a korabeli feldolgozás számára, és számos kritika is érte. Ennek oka, hogy elsősorban a nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvtudása került a feldolgozás fókuszába (*KSH* [1990], [1995]).

³ Az 1920. és 1930. évi népszámlálás kérdőívén nem jelent meg a hosszabb megfogalmazás, csak az utasításban szerepelt.

1. táblázat

Az 1880 és 1910 közötti népszámlálások anyanyelvi adatai
(Mother-tongue data of the 1880–1910 censuses)

Anyanyelv	Lélekszám (fő)				Arány (%)			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
Magyar	6 165 455	7 357 936	8 651 520	9 944 627	44,8	48,5	51,4	54,4
Román	2 323 794	2 589 079	2 798 559	2 948 186	16,9	17,1	16,6	16,1
Német	1 799 232	1 990 084	1 999 060	1 903 357	13,1	13,1	11,9	10,4
Szlovák	1 790 485	1 896 665	2 002 165	1 946 357	13,0	12,5	11,9	10,7
Szerb	613 394	495 133	437 737	461 516	4,5	3,3	2,6	2,5
Horvát		187 408	191 432	194 808		1,2	1,1	1,1
Ruszin	342 354	379 786	424 774	464 270	2,5	2,5	2,5	2,5
Cigány	75 911	91 604	54 449	108 825	0,6	0,6	0,3	0,6
Szlovén	63 048	73 692	79 066	77 398	0,5	0,5	0,5	0,4
Egyéb	76 032	101 601	198 804	215 168	0,5	0,7	1,2	1,2
Beszélni nem tud, ismeretlen	499 898	–	689	21	3,6	–	0,0	0,0
<i>Összesen</i>	<i>13 749 603</i>	<i>15 162 988</i>	<i>16 838 255</i>	<i>18 264 533</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: KSH [1996].

Röviden összegezve a népszámlálások anyanyelvi eredményeit, azt lehet megállapítani, hogy az 1880 és 1910 közötti 30 éves időszakban jelentős elmozdulások történtek. Nyelvi szempontból 1880-ban a magyar – bár jelentős, relatív többségben volt, de – még elmaradt az abszolút többségtől. 1910-re amellet, hogy számottevően, több mint harmadával bővült az ország népessége, a magyar anyanyelvűek aránya közel 10 százalékponttal nőtt, és a relatív többséghez képest a XX. század első évtizedének végére már egyértelműen abszolút többségbe került. A szlovák, német, román és az egyes délszláv anyanyelvűek arányában kismértékű csökkenés következett be.

2. Az első világháború végétől a második világháború végéig, 1920–1949⁴

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék nemcsak Magyarország területét, de nemzetiségi viszonyait is alaposan átrendezték. A lecsökkent területű Magyarországon sokkal homogénebbé vált a nemzetiségi megoszlás. A korábban meghatározó nemzetiségek – a németeket kivéve – csak kisebb csoportokban maradtak jelen az ország területén. Ugyanakkor jelentős számú magyar népesség került kisebbségi sorba az utódállamokban. A főbb nemzetiségi tömbterületek elszakadása, valamint az első világháború utáni határmódosítások mellett az is változtatott Magyarország etnikai viszonyain, hogy közel 350 ezer magyar menekült az országba az utódállamokból, miközben párezer, elsősorban román és szerb nemzetiségi elhagyta az országot (Dávid [1980]).

Az első világháború utáni időszakban a nemzetiségi politika is új perspektívába került, mivel az országhatárok kialakulása szempontjából a nemzetiségek politikai tevékenységének is volt vélt vagy valós hatása. A trianoni határok kialakulása után a magyarországi nemzetiségek politikai érdekképviselete fokozatosan teret veszített. Bleyer Jakab nemzetiségi kisebbségekért felelős tárca nélküli miniszteri posztját, amelyet 1919. augusztus 15-étől 1920. december 16-áig töltött be a Friedrich-, a Huszár-, a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányban, előbb a külügyminisztérium alá rendelték, majd 1922-ben megszüntették. 1922-től kezdve a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya vált a nemzetiségi politika irányítójává. 1921-ben a románok és a szlovákok, majd 1922-ben a németek képviseletére egy-egy kormánybiztos nevezték ki. Az 1930-as évekre már csak a szlovákokkal foglalkozó kormánybiztos volt a helyén, majd 1941-ben ez a pozíció is megszűnt (Tilkovszky [1989]). A magyarországi nemzetiségi politikában felértékelődött a német kisebbség, amely egyrészt a korszakban a legnépesebb nemzetiséget alkotta, másrészt az 1930-as évek közepétől a Németország irányába orientálódó magyar politikai vezetés szempontjából is fokozott jelentőséggel bírt. A hitleri Németország nemzetiségpolitikája, annak leképeződése Magyarországon, illetve a második világháború jelentősen megosztotta a magyarországi németiséget kisebbségi létük és nemzeti érdekük szembekerülése következtében. A kettős lojalitás, amely egyfelől Magyarországhoz, másfelől Németországhoz kötötte őket, a második világháború során belső konfliktushoz vezetett (Marchut [2014]).

A két világháború közötti időszakban Magyarországon a nemzetiségi kérdés a dualista korszakhoz képest a politikai életben háttérbe szorult, és sokkal inkább a területi revízió igénye vált meghatározóvá. Közvetlenül a második világháború előtt,

⁴ Az 1941. évi népszámlálás esetében csak a mai Magyarország területére vonatkozó adatokat használtuk fel, az 1938. és 1941 között Magyarországhoz került, majd 1945-ben újra elcsatolt területek adatait nem.

illetve alatt ez a területi revízió megtörtént, Magyarország – ha csak időlegesen is – visszaszerzett területeket Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától. Ennek a területszerzésnek az eredményeképpen újból nőtt a nemzetiségek aránya Magyarország lakosságán belül. A második világháborút követően Magyarország határai – a pozsonyi hídfő három falvának elcsatolásától eltekintve – visszaálltak a háborút megelőzőre. Ugyanakkor két jelentős népességmozgás is követte a háborút. Egyrészt a csehszlovák-magyar lakosságcsere, másrészt a magyarországi németek jelentős részének a kitelepítése. Ezek a népességmozgások abba az irányba hatottak, hogy tovább homogenizálódott a magyarországi népesség nemzetiségi szempontból.

A két világháború közötti időszakban folyamatos változáson ment keresztül a népszámlálások módszertana a nemzetiség vizsgálata kapcsán. Az 1920. évi népszámlálás adatgyűjtése még nem különbözött a korábbi korszakétól, vagyis az anyanyelvet kérdezték, illetve azt a nyelvismeret vizsgálata egészítette ki. Az 1930. évi népszámlálás ettől annyiban tért el, hogy a kérdőívben előre nyomtatva megjelentek a leggyakoribb, a népszámlálási adatok közlésében is külön szereplő nemzetiségi csoportok, nyelvek (német; tót; oláh; horvát; szerb; bunyevác, sokác; vagy...).⁵ Ettől az összeírástól kezdve minden népszámlálás kérdőíve tartalmazott előre megadott nemzetiségeket, anyanyelveket a válaszadás és a feldolgozás megkönnyítésére. A nyelvismeret kérdésnél a 2001. évi népszámlálásig nem volt előre megadott válaszkategória. Az utolsó két népszámláláskor is csak a magyar nyelv szerepelt előre nyomtatva.

Az 1941. évi népszámlálás az anyanyelvi kérdés tekintetében a korábbi előre megadott válaszkategóriák körét kitágította. A megelőző népszámlálási válaszkategóriák mind szerepeltek, bár az „oláh” a „román”, a „tót” pedig a „szlovák (tót)” formában. A korábbiakon felül előre voltak nyomtatva a rutén, a jiddis, a héber és a cigány válaszkategóriák. Ennek a népszámlálásnak a legfőbb újdonsága az volt, hogy megjelent az anyanyelv mellett a nemzetiség is direkt kérdésként. A nemzetiségi kérdéshez egy hosszú magyarázat kapcsolódott: „minden befolyástól mentes és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált egyén érzi és vallja magát”. Az anyanyelvi kérdésnél is ekkor került vissza a kérdőívre az a magyarázó kitétel, hogy az anyanyelv alatt azt a nyelvet kell érteni: „amelyet az illető saját nyelvének vall és a legjobban és legszívesebben beszél”. Mind a két magyarázat afelé terelhette a megkérdezetteket, hogy tudatos döntést hozzanak a válaszuk megadásakor. A nemzetiségi kérdésnél az anyanyelvi kérdésnek megfelelő nemzetiségi csoportok voltak előre megadva válaszkategóriaként, annyi eltéréssel, hogy a jiddis és a héber nyelvek helyett a zsidó nemzetiséget lehetett választani.

⁵ Természetesen a magyar is megjelent előre megadva, ahogy a későbbiekben is minden népszámlálás kérdőívén.

Az 1949. évi népszámlálás kérdőívének nemzetiségre vonatkozó kérdései jó-részt követték a megelőző népszámlálásait. A kérdések száma, tartalma és megfo-galmazása nem változott. Az előre megadott válaszkategóriák viszont módosultak. Az anyanyelv esetében eltűnt a „rutén”, a „héber” és a „jiddis”, valamint a „szlovák” mellől kikopott a „tót” kiegészítés. Új nyelvként pedig megjelent a „vend, szlovén”. A nemzetiségi kérdésnél teljes mértékben ezzel megegyezők voltak az előre meg-adott válaszkategóriák, vagyis itt is eltűnt a „rutén” és a „zsidó” válaszkategória, és megjelent a „vend, szlovén” (KSH [1990], [1995]).

2. táblázat

Az 1920 és 1949 közötti népszámlálások anyanyelvi adatai
(Mother-tongue data of the 1920–1949 censuses)

Anyanyelv	Lélekszám (fő)				Arány (%)			
	1920	1930	1941	1949	1920	1930	1941	1949
Magyar	7 155 979	8 000 335	8 655 798	9 076 041	89,6	92,1	92,9	98,6
Német	550 062	477 153	475 491	22 455	6,9	5,5	5,1	0,2
Szlovák	141 877	104 786	75 877	25 988	1,8	1,2	0,8	0,3
Horvát	58 931	47 332	37 885	20 423	0,7	0,5	0,4	0,2
Román	23 695	16 221	14 142	14 713	0,3	0,2	0,2	0,2
Szerb	17 132	7 031	5 442	5 158	0,2	0,1	0,1	0,1
Cigány	6 989	7 841	18 640	21 387	0,1	0,1	0,2	0,2
Szlovén	6 087	5 464	4 816	4 473	0,1	0,1	0,1	0,0
Egyéb	26 123	18 946	27 983	14 161	0,3	0,2	0,3	0,2
<i>Összesen</i>	<i>7 986 875</i>	<i>8 685 109</i>	<i>9 316 074</i>	<i>9 204 799</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Megjegyzés. Az összesen adatok kerekítés miatt nem minden esetben adják ki a 100 százalékot.
Forrás: KSH [1996].

Az 1920. évi népszámlálás anyanyelvi adatai alapján az első világháborút kö-vető területvesztés következtében Magyarország bár nem vált homogén nemzetál-lammá – a magyar anyanyelvűek aránya megközelítette a 90 százalékot –, de a ko-rábbi jelentős nemzetiségi csoportok közül csak a német és a szlovák (5,5, illetve 1,2 százalékos aránnyal) maradt meg az össznépesség szempontjából jelentős, a tel-jes népesség 1 százalékát meghaladó lélekszámú csoportként.

A következő két népszámlálás anyanyelvi adatai – a XIX. századtól jellemző – fokozatos nyelvi asszimilációs folyamatot mutattak. Miközben Magyarország népes-sége 21 év alatt 17 százalékkal növekedett, addig a magyar anyanyelvű népesség növekedése 21 százalékos volt. Ezzel szemben, egy kivételével, az összes nemzeti-

ségi anyanyelvű csoport száma és népességen belüli aránya is csökkent. Arányában a legkisebb népességfogyás a német anyanyelvűek körében volt megfigyelhető, akiknek lélekszáma 14 százalékkal csökkent. Összében mégis a németek körében volt a legnagyobb a lélekszámcsökkenés (75 ezer fő). A szlovén anyanyelvűek lélekszáma ötödével (21%) lett kevesebb. A horvátoké már meghaladta az egyharmadot (36%). A román anyanyelvűek kétötödével (40%) lettek kevesebben, a szlovákok száma pedig közel felére (47%) apadt, ami létszámában majdnem megközelítette a német anyanyelvűek fogyását (68 ezer fő). Arányában a legjelentősebb csökkenés a szerb anyanyelvűek körében volt megfigyelhető (68%). Ezzel ellentétben a cigány anyanyelvűek száma 21 év alatt több mint két és félszeresére nőtt (267%).

3. táblázat

Az 1941. és 1949. évi népszámlálások nemzetiségi adatai
(Ethnic group data of the 1941 and 1949 censuses)

Nemzetiség	1941	1949
	(fő)	
Magyar	8 918 868	9 104 640
Német	302 198	2 617
Cigány	27 033	37 598
Szlovák	16 677	7 808
Román	7 565	8 500
Horvát	4 177	4 106
Szerb	3 629	4 190
Szlovén	2 058	666
Egyéb	33 869	34 674
<i>Összesen</i>	<i>9 316 074</i>	<i>9 204 799</i>

Forrás: KSH [2018].

Az 1941. évi népszámlálás volt ez első, amely közvetlenül rákérdezett a nemzetiségi hovatartozásra, és nem csak az anyanyelv alapján lehetett megállapítani a nemzetiségi kötődést. Az 1941-es adatok nyers elemzése erősen kontrasztossá teszi a korábbi anyanyelvi adatok értelmezését. Egy kivételével minden nemzetiséghez kisebb arányban tartoztak, mint az adott anyanyelvi csoporthoz. A szerb és a német nemzetiségűek körülbelül egyharmaddal (33, illetve 36 százalékkal) voltak kevesebben, mint a szerb és a német anyanyelvűek. A románok és a szlovének esetében már körülbelül fele akkora csoportot (47, illetve 57 százalékot) tett ki a nemzetiséget vallók aránya, mint az anyanyelvet megadóké. Míg a szlovákok és a horvátok esetében a nemzetiségek aránya csak a töredéke volt az anyanyelvi csoportnak (78, illetve

89 százalékkal voltak kevesebben). Ezek a jelentős különbségek egyrészt erősíthetik a nemzetiségek asszimilációs tendenciájára vonatkozó megfigyeléseket. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy az összeírás időpontjának háborús körülményei, továbbá a kérdéshez adott magyarázó utasítás⁶ ráerősíthetett arra, hogy a nemzetiségek az anyanyelvük megvallása mellett a nemzetiségi kérdésnél már a magyar nemzetiséget adják meg. Az egyetlen kivételt a romák jelentették, az ő esetükben 31 százalékkal nagyobb volt a cigányt nemzetiségként megjelölők száma, mint a cigány anyanyelvet választóké. Valójában a romák nyelvi asszimilációja ismert más felmérések, kutatások alapján, már a XIX. században is többségben voltak a mai Magyarország területén a magyar anyanyelvű romák. A népszámlálási eredmény arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar anyanyelvű romák döntő többsége a nemzetiség kérdése esetében is inkább magyarnak definiálta magát.

A második világháború magyarországi genocídiuma kapcsán a zsidóságot ért veszteségről jelen kiadvány vallási adatokat bemutató tanulmányában esik szó (lásd 573–598. old.). A romák esetében viszont e helyen kell számba venni, hogy a háborús népiirtás ezt a magyarországi nemzetiséget is súlyosan érintette. A számszerű embervesztés kapcsán eltérő vélemények ismertek, de feltehetően 5–10 ezer fő volt a roma áldozatok száma (*Dupcsik* [2009]). A második világháború a jelentős embervesztés mellett a népességcsere, a kitelepítések és a háborús menekültek révén is átrendezte Magyarország nemzetiségi viszonyait. A háború elől menekülők száma 60–80 ezer főre tehető. A csehszlovák-magyar lakosságcsere 1947-1948-ban 110 ezer magyar betelepülőt és több mint 70 ezer szlovák áttelepülőt jelentett. A magyarországi németek kitelepítése két hullámban történt 1946-ban 120 ezer, illetve 1947-1948-ban 50 ezer főt érintve (*Tóth* [2004]). A magyarországi németek kitelepítése kapcsán meg kell említeni, hogy ahhoz az államhatalom az 1941. évi népszámlálás összeírasi íveit is felhasználta (*KSH* [2004]). Ezzel a két legnagyobb lélekszámú nem magyar anyanyelvi csoport is jelentős mértékben csökkent. A kommunista hatalomátvétel után Magyarország politikai vezetése és Jugoszlávia között megromlott viszony a magyarországi délszláv népesség tekintetében jelentett fenyegetettséget, amely csak 1956 után szűnt meg (*Valuch* [2005]).

A második világháború és különösen a kitelepítések, lakosságcserek tették anyanyelvi szempontból lényegében homogénné a magyarországi népességet. A magyar anyanyelvűek 1941-ben 92 százalékos aránya az 1949. évi népszámláláskor már 99 százalékot tett ki. A német anyanyelvűek mikrocsoporttá váltak a megelőző népszámláláshoz képest (95 százalékos volt a csökkenés), mindössze 22 455-en vallották magukat német anyanyelvűnek. Az 1960. évi népszámlálás alapján, amely több mint kétszer ennyi német anyanyelvűt írt össze, arra lehet következtetni, hogy a háborút követően jelentős volt a német anyanyelvűek rejtőzködése. A németek mellett a szlovák – a második legnagyobb nemzetiségi anyanyelvi cso-

⁶ „Minden befolyástól menten és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált egyén érzi és vallja magát.”

port – anyanyelvűek száma is a korábbi töredékére fogyott (25 988 fő, 66 százalékos csökkenés). A harmadik csoport a horvát, amely jelentősen (46 százalékkal) zsugorodott lélekszámát tekintve. Ezzel szemben a román, a szerb és a szlovén anyanyelvűek nem szenvedtek el jelentős csökkenést, sőt a románok esetében minimális (571 fő, 4 százalékos) növekedés volt megfigyelhető. A cigány anyanyelvűek száma pedig a háborús veszteségek ellenére is magasabb számot mutatott 1949-ben 1941-hez képest (2 747 fő, 14,7 százalékos növekedés).

Az 1949. évi népszámlálás nemzetiségi kérdésére adott válaszok vegyes képet mutattak. A legdrasztikusabb (99%) csökkenés a német nemzetiséget érintette. Az 1941-es 302 198 főnyi német nemzetiséghez képest az 1949-es összeírás mindössze 2 617 főt jelzett. A nemzetiségi és anyanyelvi adatok tekintetében is jelentős volt az eltérés a németek esetében. A német nemzetiségiek aránya 1941-ben 74 százalékát tette ki a német anyanyelvűeknek, 1949-re ez az arányszám 12 százalékra csökkent. Ezzel szemben növekedett a roma (39 százalékkal), a szerb (16 százalékkal) és a román (12 százalékkal) nemzetiséget vallók aránya. De a romákat leszámítva a szerb nemzetiségűek 19 százalékkal, a román nemzetiségűek pedig 42 százalékkal voltak kevesebben, mint a szerb, illetve a román anyanyelvűek. A romák esetében a nemzetiséget jelölők 43 százalékos többletet mutattak az anyanyelvet jelölőkkel összevetve. A horvát nemzetiségiek száma lényegében stagnált a két 1940-es években lezajlott népszámlálás alapján, mindössze 71 fővel csökkent a számuk, ugyanakkor fennmaradt az a jelenség, hogy a nemzetiségiek aránya az ötöde (20%) volt az anyanyelvet vallókének. A szlovénoknál egy másik jelenség figyelhető meg, az anyanyelvet választók száma lényegében stagnált, ezzel szemben a nemzetiséget választók száma jelentősen csökkent (32 százalékkára zsugorodott). Ezzel a nemzetiséget jelölők korábbi 43 százalékos aránya az anyanyelvet jelölökhöz képest 15 százalékosra fogyott. A szlovákok esetében az anyanyelvi csoporttal párhuzamosan a nemzetiségi csoport is jelentősen fogyatkozott, körülbelül a felére (47%). Nehéz a két kérdés – anyanyelv és nemzetiség – alapján megállapítani, hogy melyik volt az, amelyik jobban jellemezte a nemzetiségi viszonyokat Magyarországon. Az egyes nemzetiségek esetében az eltérő társadalmi helyzet önálló elemzési szempontokat kínál.

3. A pártállam időszaka, 1960–1990

A Kádár-rendszer első felében – hasonlóan a Rákosi-rendszerhez – a nemzetiségi politika kevésbé volt a politikai érdeklődés homlokterében. Azt az elképzelést követte az államhatalom, hogy a nemzeti törekvéseket az általános haladás ügyének kell alárendelni, a szocializmus építése a korábbi nemzetiségi elnyomást felszámolja,

és – a nemzetiségi egyenjogúság deklarálása mellett – a nemzetiségek beolvadnak a többségi nemzetbe. Ehhez a szemlélethez igazodott, hogy az ország népessége nyelvi szempontból folyamatosan homogenizálódott, csak kisebb nem magyar anyanyelvű csoportok voltak az országban. A kisebbségi ügyek oktatási és kulturális dimenzióival, valamint a nemzetiségi szövetségekkel a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, illetve a Népművelési Minisztérium egy-egy ügyosztálya foglalkozott. 1958-tól gyakorlatiá vált, hogy az Országgyűlésbe képviselőként bejuttatták a nemzetiségi szövetségek elnökeit. Az automatikus beolvadás koncepcióját az 1960-as évek végén felváltotta az a szemlélet, hogy a nemzetiségek rövid időn belül nem fognak beolvadni a többségi társadalomba, viszont vitális közösségek szerepet játszhatnak Magyarország államközi kapcsolataiban. Magyarország saját nemzetiségi politikájával példát mutathat a szomszédos, magyar kisebbséggel rendelkező államok számára. Ez a politikai váltás némileg növelte a nemzetiségi szövetségek politikai súlyát, de összefonódását is az államhatalommal (Dobos [2011]).

Egyetlen olyan nemzetiségi csoport volt, amely a központi államapparátus szempontjából politikai problémát jelentett. A magyarországi romák gazdasági helyzetét az államhatalom rendezni kívánta az iskolai végzettség és a foglalkozási mutatók javításával, a térbeli szegregáció megszüntetésével (telepfelszámolások). 1961. június 20-án a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága „A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” című határozatában egyfelől kimondta, hogy meg kell szüntetni a roma népesség társadalmi elkülönülését, kirekesztettségét, másfelől tagadta a romák nemzetiségi elkülönülését, sajátos néprajzi csoportnak tüntette fel őket (Mezey [1986]). Ezzel az állami politika szintjén kérdőjeleződött meg a magyarországi romák önálló nemzetiségi léte. Míg a többi nagyobb lélekszámú nemzetiség szövetségeket hozhatott létre, addig a romáknál csak 1957-ben nyílt erre lehetőség, de ezt egy 1961-es párthatározat megszüntette, és csak az 1980-as években alakulhattak roma nemzetiségi szervezetek (Dupcsik [2009]).

Az egypártrendszer időszakában a népszámlálások nemzetiségi kérdéseinek módszertana viszonylagos stabilitást mutatott. Az 1960. évi népszámlálástól eltűnt mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi kérdésnél az értelmező magyarázat. Ugyanakkor ettől az időszaktól kezdve egyre erősebb kritika érte a népszámlálások nemzetiségi adatközléseit. Általánosan elfogadottá vált az 1970-es évektől, hogy a népszámlálások önbevalláson alapuló adatai alulméri a nemzetiségek valódi számát (Dávid [1980]).

Az anyanyelvi kérdésnél az előre megadott válaszkategóriákban voltak csak változások. A korábban külön jelölhető „bunjevác, sokác”, illetve „vend, szlovén” kategóriák egy „egyéb délszláv” kategóriaként jelentek meg, amely már nem adott lehetőséget arra, hogy az adatfeldolgozás során e nemzetiségek lélekszámadatait

önállóan közölhessék.⁷ Az 1970. évitől az 1990. évi népszámlálásig jórészt állandósult az előre megadott választható válaszkategóriák száma: a „szlovák”, „román”, „horvát”, „szerb”, „német”, „cigány” mellett 1970-ben még az „egyéb délszláv”, 1980-ban és 1990-ben a „szlovén” szerepelt.

A nemzetiségi kérdés az 1960. évi és az 1990. évi népszámlálás előre megadott válaszkategóriáiban megegyezett az anyanyelvi kérdéssel. Az 1970. évi népszámlálás kérdőíve nem kérdezte a nemzetiségi hovatartozást. Az 1980. évi nemzetiségi kérdés előre megadott válaszkategóriái között a „cigány” nem szerepelt (KSH [1990], [1995]), összhangban az 1961-es párthatározattal.

4. táblázat

Az 1960 és 1990 közötti népszámlálások anyanyelvi és nemzetiségi adatai
(Mother-tongue and ethnic group data of the 1960–1990 censuses)

Anyanyelv/ nemzetiség	Anyanyelv				Nemzetiség		
	(fő)						
	1960	1970	1980	1990	1960	1980	1990
Magyar	9 786 038	10 152 366	10 579 898	10 222 529	9 837 275	10 638 974	10 142 072
Cigány	25 633	34 692	27 915	48 072	56 121	6 404	142 683
Horvát	33 014	16 792	20 484	17 577	14 710	13 895	13 570
Német	50 765	33 653	31 231	37 511	8 640	11 310	30 824
Román	15 787	12 356	10 141	8 730	12 326	8 874	10 740
Szerb	4 583	11 177	3 426	2 953	3 888	2 805	2 905
Szlovák	30 690	21 086	16 054	12 745	14 340	9 101	10 459
Szlovén	–	3 791	3 142	2 627	–	1 731	1 930
Egyéb	12 408	15 083	17 172	14 570	13 744	16 369	19 640
<i>Összesen</i>	<i>9 961 044</i>	<i>10 300 996</i>	<i>10 709 463</i>	<i>10 374 823</i>	<i>9 961 044</i>	<i>10 709 463</i>	<i>10 374 823</i>

Forrás: KSH [2018].

Az 1960 és 1990 közötti négy népszámlálás vegyes képet eredményezett, ami részben annak is köszönhető, hogy az előbbieken jelzett változások – 1970-ben a nemzetiségi kérdés hiánya, 1960-ban a szerben kívüli összes délszláv csoport egybevonása a horvátokkal, 1980-ban a „cigány” válaszkategória hiánya – mind érdemben befolyásolták az adatfelvételt, az adatfeldolgozást és ezáltal az elemezhetőséget. Egyértelműen megállapítható ugyanakkor, hogy a magyar az anyanyelv és a nemzetiség tekintetében is mind a négy népszámlálás során 98 (1960-ban) és 99 százalék (1980-ban) közötti arányban volt.

⁷ Az „egyéb délszláv” kategóriát választókat a „horvát” választ választókkal együtt publikálta a KSH.

A romák esetében az 1960. évi népszámlálás az 1949. évihez képest mind az anyanyelv, mind a nemzetiség tekintetében népességnövekedésről adott számot. Ez volt az első népszámlálás, amelyik több mint kétszer annyi roma nemzetiségű személyt számolt össze, mint roma anyanyelvűt. 1941-ben a roma nemzetiségűek aránya 45, 1949-ben 76, 1960-ban pedig 119 százalékkal volt magasabb, mint a roma anyanyelvűeké, vagyis a nem roma anyanyelvű romák körében egyre gyakoribbá vált a nemzetiségi identitás vállalása. Ennek a tendenciának a nyomon követését a következő két népszámlálás nem tette lehetővé. Az 1970. évi népszámlálás nem kérdezte a nemzetiséghez tartozást. Az anyanyelv tekintetében viszont folytatódott a roma anyanyelvűek számának a növekedése. Az 1980. évi népszámláláson ugyan visszakerült a nemzetiségi kérdés a népszámlálási kérdőívre, de a „cigány” válaszkategória hiányzott az előre nyomtatott válaszlehetőségek közül, az egyéb kategóriában lehetett megjelölni azt. Ez is okozhatta, hogy drasztikusan csökkent a cigány nemzetiséget megadóók száma. Ezzel párhuzamosan az anyanyelv esetében is visszaesés következett be. Az 1990. évi népszámlálás kérdőívén már újra előnyomtatva szerepelt a nemzetiségi kérdés esetében is a „cigány” válaszlehetőség. A roma nemzetiségűek aránya ugrásszerű növekedést mutatott, 143 ezer főt írt össze a népszámlálás. Ennek közel a harmadát tette ki a roma anyanyelvűek aránya (48 ezer fő).

A németek esetében az 1960 és 1990 közötti periódus a nemzetiségi változó tekintetében egyfajta visszarendeződést mutat. Az 1949. évi népszámlálás 2 617 fős mutatója fokozatos növekedés mellett 1990-re már 30 824 főre nőtt. Az anyanyelv tekintetében már nem ilyen lineáris a kép, az értékek ingadoznak. 1960-ban a német nemzetiségiek aránya csak 17 százaléka volt a német anyanyelvűeknek, 1990-ben ez az arányszám már 82 százalékra nőtt.

Az 1960. évi népszámlálás mind a szlovák nemzetiséget, mind a szlovák anyanyelvet vallók esetében növekedést mutatott ki a megelőző népszámláláshoz képest. Az ezt követő népszámlálások során viszont a szlovák anyanyelvűek száma fokozatosan csökkent. Az 1980. évi népszámlálás a szlovák nemzetiségiek tekintetében is lélekszámcsökkenést jelzett. A szlovák anyanyelvűekkel szemben az 1990. évi népszámláláson a szlovák nemzetiségűek száma meghaladta a korábbi népszámlálását. A szlovákok esetében a korszakban fokozatosan nőtt a szlovák nemzetiségeket vallók aránya a szlovák anyanyelvet megadóókhoz képest. Míg 1960-ban ez az arány 47, addig 1990-ben már 82 százalék volt.

A román nemzetiségűek számának korábbi népszámláláson történt növekedése az 1960. évi népszámláláson még inkább érvényesült. Az 1980. évi népszámláláson viszont lényegében ez a növekmény eltűnt, majd az 1990. évi esetén újabb növekedés következett. A román anyanyelvi adatok ettől eltérő képet mutattak. Az 1960. évi népszámlálás még növekedésről, de aztán a következő három népszámlálás már fokozatos csökkenésről számolt be. 1990-ben a román nemzetiségűek száma először haladta meg a román anyanyelvűek számát.

Az 1960. évi népszámlálás alapján a szerb nemzetiségűek és a szerb anyanyelvűek száma is mérsékelten csökkent a korábbi népszámláláshoz képest. Az 1970. évi népszámlálás szerb anyanyelvi adatai jelentősen kilógnak az adatsorból. A következő két népszámlálás adatai viszont anyanyelvi vonatkozásban további fokozatos csökkenést mutattak. Ezzel párhuzamosan az 1980. évi népszámlálás nemzetiségi kérdése alapján a szerb nemzetiségűek száma szintén csökkent az 1960. évihez képest. Az 1990. évi népszámlálás esetében ez a tendencia megállt, kis mértékben növekedett a magukat szerb nemzetiségűnek vallók száma. Ezzel lényegében a szerb nemzetiségűek és szerb anyanyelvűek számának aránya megegyezett (98%).

Az 1960. évi népszámlálás adatfeldolgozási eljárása – nevezetesen, hogy minden nem szerb délszláv nyelvet és nemzetiséget a horvátokkal egyben publikáltak – lényegében összehasonlíthatatlanná teszi a korábbi és későbbi nemzetiségi adatokat. Ennek figyelembevételével csak annyit lehet megállapítani, hogy a horvát nemzetiségűek száma az 1980. évi és az 1990. évi népszámláláson lényegében hasonlóan alakult, és ez több mint a háromszorosa volt az 1949. évi népszámlálás horvát nemzetiségi adatának. Anyanyelv tekintetében hullámzók az adatok. Az 1970. évi népszámlálás már csökkenést mutatott ki az 1949. évihez képest, majd az 1980. évi növekedést, aztán az 1990. évi újabb csökkenést. A horvát nemzetiségűek száma a horvát anyanyelvűekét 1990-ben közelítette meg a leginkább (77%).

A szlovének esetében az 1949. évi után az 1980. évi népszámlálásról vannak nemzetiségi adatok. Ez növekedést mutatott, majd az 1990. évi népszámlálás is további növekedést jelzett. Ezzel éppen ellentétes tendenciát rajzolnak ki az anyanyelvi adatok. Csökkent a szlovén anyanyelvűek és a szlovén nemzetiségűek közötti aránykülönbség, de a szlovének esetében még 1990-ben is a szlovén anyanyelvűek alkották a népesebb csoportot, a szlovén nemzetiségűek csak a 74 százalékukat tették ki.

A Kádár-rendszer időszakában a nemzetiségek megjelenése a statisztikai adatgyűjtésekben mind az adatgyűjtés módszertana, mind az adatok miatt hektikus képet mutatott. A romák lélekszám-növekedése viszonylagosan jól látható tendencia volt, illetve a német és szlovák nemzetiségek megmaradása a kitelepítések és lakosságcsere után. Az adatokból egyfajta asszimilálódásra lehet következtetni, különösen látványos a szlovák anyanyelvűek számának tendenciaszerű csökkenése. De a korszakban a társadalmi érzékelés alapján a nemzetiségek alul voltak mérve (Dávid [1980]).

4. A 2001. és 2011. évi népszámlálás, valamint a 2016. évi mikrocenzus

A rendszerváltozás jelentős esemény volt Magyarország nemzetiségi politikája szempontjából is. Az 1980-as évek végén megkezdődött a nemzetiségek jogi helyeze-

tének újraszabályozása, melynek végpontjaként 1993-ban az országgyűlés elfogadta a LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (*Magyar Közlöny* [1993]). Ez mind egyéni, mind közösségi jogokat biztosított a nemzetiségek számára. A törvény létrehozta a kisebbségi önkormányzati rendszert, és a települési önkormányzatokat együttműködésre kötelezte a kisebbségi önkormányzatokkal, ami abban az időben egyedülálló megoldás volt Európában (*Pálné Kovács* [1999]). A kisebbségi önkormányzati rendszer lehetőségével a magyarországi nemzetiségek éltek is. Ugyanakkor legitimációhiányra és gazdasági visszaélésre (etnobiznisz) hivatkozva, a kisebbségi önkormányzatok működését számos kritika érte (*Rátkai* [2000]). 2011-ben a magyar országgyűlés elfogadta a CLXXIX. törvényt a nemzetiségek jogairól (*Magyar Közlöny* [2011]), ami szigorításként a mindenkori népszámlálási adatokhoz kötötte a nemzetiségi önkormányzatok alakításának lehetőségét, ezzel biztosítva egyfajta legitimációt számukra. 2011-ben az is változást jelentett, hogy a korábban önálló kisebbségi ombudsmani pozíció megszűnt, és az alapvető jogok biztosának egyik helyettese vette át a nemzetiségi jogok védelmét. Az 1990 utáni időszakban is megfogalmazódott, hogy a magyarországi nemzetiségi politikát elsősorban a határon túlra való példamutatás célja motiválta, ami mellett viszont fontos figyelembe venni, hogy a magyarországi nemzetiségi politika – amely a hazai társadalmi-gazdasági lehetőségekhez igazodott – kialakításában a hazai nemzetiségi szervezetek is részt vettek (*Dobos* [2011]).

A rendszerváltozás utáni népszámlálások jelentős mértékben eltértek a korábbiaktól, aminek alapvetően két oka volt. Az egyik a jogi helyzet változása: mind az 1993-as, mind a 2011-es törvény csak önkéntes alapon tette lehetővé a nemzetiségre vonatkozó adatok gyűjtését. Ezért a népszámlálásoknak „meg kellett engedniük” az adatszolgáltatók számára, hogy nemzetiségi hovatartozásukról ne nyilatkozzanak. Ugyanakkor ez a lehetőség nemcsak a nemzetiségre, hanem a vallási hovatartozásra és az egészségi állapotra is fennállt, így a 2001. évi és a 2011. évi népszámlálás esetében, valamint a 2016. évi mikrocenzus során is ezek a nem kötelezően megválaszolható kérdések a kérdőívek végére kerültek, kiszakítva őket a korábbi, a kérdőív menetébe beágyazott helyükről.⁸

A nemzetiség témakörében a jogi környezet átalakulása mellett jelentős módszertani változás is bekövetkezett. A népszámlálásokon a korábbi nemzetiségi és anyanyelvi kérdések mellett megjelentek újabbak is, amelyek a nemzetiségi hovatartozás

⁸ További következménye lett a megváltozott jogi környezetnek a népszámlálási kérdőívekre nézve, hogy a korábbi anyanyelvi kérdést kiegészítő nyelvismereti kérdés megmaradt kötelezően megválaszolandónak, vagyis már nem szerepelhetett az anyanyelvi kérdés után, és a köztük levő logikai kapcsolat – milyen nyelven beszél anyanyelvén kívül – már nem volt fenntartható, hiszen az anyanyelvet csak később kérdezték a kérdőívek, és nem is volt kötelező arra a válaszadás. A 2001. évi népszámlálás kérdőívén így a nyelvismeret kérdése megelőzte a nemzetiségre és az anyanyelvre vonatkozó kérdéseket. A 2011. évi népszámlálás és a 2016. évi mikrocenzus kérdőívein pedig már teljes volt az elválás, a nyelvismeret kérdése az „iskolázottság” és a „foglalkozás, munkahely, közlekedés” kérdésblokkok közé ékelődött, amely utóbbit a nemzetiségi és anyanyelvi kérdések követték.

tozást vizsgálták, és ezáltal szándékozták csökkenteni a nemzetiségek számának alulmérését. A 2001. évi népszámláláson két új kérdés jelent meg: „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?”, illetve „Családi, baráti körben milyen nyelvet használ általában?” Mind a két korábbi, mind pedig a két új kérdésre három nemzetiség, illetve nyelv volt megjelölhető. A feldolgozás során pedig a KSH (Központi Statisztikai Hivatal) létrehozott egy komplex mutatót, amely a nemzetiséghez tartozást az alapján határozta meg, hogy az adott válaszadó a négy kérdés során legalább egy alkalommal az adott nemzetiséget vagy nyelvet jelölte. Ezzel a válaszadók, ha nem homogén válaszokat adtak, több nemzetiség számában is fel lettek tüntetve. Ez egyrészt lehetőséget biztosított a válaszadónak a többes identitásuk megvallására, másrészt jelentősen megnövelte a nyelvhasználat révén a nemzeti-csoportok létszámát. A 2011. évi népszámlálás és a 2016. évi mikrocenzus esetében némileg módosult ez az eljárás. A kulturális kötődésre vonatkozó kérdést már nem tartalmazta a kérdőív. A megmaradt három témakör – nemzetiség; anyanyelv; családi, baráti körben beszélt nyelv – esetében a válaszlehetőségek száma kettőre csökkent. Emellett viszont a kettős nemzetiséghez tartozást két külön kérdéssel vizsgálták a kérdőívek.⁹

Az 1993-as nemzetiségi törvény jogilag szabályozta, hogy mely nemzetiségi csoportok számítanak honosnak Magyarországon (bolgár, cigány [roma], horvát, görög, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán). Ezek a nemzetiségek azóta mind a két népszámlálás és a 2016. évi mikrocenzus kérdőívén is megjelentek előre megadott válaszkategóriaként a nemzetiségi témakör kérdéseinél. A 2001. évi népszámlálás kérdőívén a nyelvi kérdésnél a romák esetében a két eltérő nyelvcsalád, a romani és a beás külön szerepelt. Ez a megkülönböztetés a későbbiekben megszűnt. A 2011. évi népszámlálás és a 2016. évi mikrocenzus viszont nemcsak a tizenhárom honos nemzetiséget, hanem a bevándorlók négy legnagyobb lélekszámú csoportját (arab, kínai, orosz, vietnámi) is előre megadott válaszkategóriaként szerepeltette a nemzetiségi témakör kérdéseinél.

A továbbiakban a nemzetiségi adatokat a nemzetiségi és anyanyelvi kérdésre adott válaszok mellett a nemzetiséghez tartozás mutatójával is kiegészítjük. A nemzetiségi és anyanyelvi adatok esetében fontos figyelembe venni, hogy a korábbi népszámlálások esetén minden adatszolgáltató csak egy nemzetiséget és egy anyanyelvet adhatott meg, ezzel szemben 2001-ben hármat, 2011-ben és 2016-ban pedig kettőt.

A 2001. évi népszámlálás során a nemzetiségi kérdésre a teljes népesség 5,6 százaléka, a kulturális kötődést vizsgálóra 6,2, az anyanyelvire 5,3, a családi, baráti körben használt nyelvet vizsgáló kérdésre pedig 5,5 százaléka tagadta meg az adatszolgáltatást. A 2011. évi népszámlálás során jelentősen megnőtt a válaszmegtagadás aránya. A nemzetiségi kérdésre a teljes népesség 14,7, az anyanyelvire 14,5,

⁹ Első kérdés: „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”, második kérdés: „Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?”

a családi, baráti körben használt nyelvet vizsgáló kérdésre pedig 15,0 százaléka tagadta meg az adatszolgáltatást. Ezzel ellentétben a 2016. évi mikrocenzus esetében a válaszmegtagadás jelentősen lecsökkent, mindhárom kérdést tekintve 1,2–1,6 százalék között mozgott a válaszmegtagadók aránya a teljes népességre vetítve. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a válaszmegtagadás változása nem állt egyenes arányban a nemzetiségi válaszok számának változásával, a 2016-os jelentős javulás teljes mértékben a „magyar” válaszkategóriát jelölők számában köszönt vissza. Ami egyfelől arra utalhat, hogy a válaszmegtagadók döntő többsége 2011-ben is magyar nemzetiségű volt, másfelől a teljesen digitális adatfelvétellel dolgozó mikrocenzus kérdőívén egyszerűbb volt a „magyar” válaszkategóriával „letudni” a válaszadást, mint megtagadni azt, így ez egyfajta puha válaszmegtagadást jelentett.

5. táblázat

A 2001. és 2011. évi népszámlálások, valamint a 2016. évi mikrocenzus anyanyelvi, nemzetiségi és nemzetiséghez tartozási adatai
(Mother-tongue, ethnic group and 'belonging-to-nationality' data of the 2001 and 2011 censuses and the 2016 microcensus)

Anyanyelv/ nemzetiség	Anyanyelv			Nemzetiség			Nemzetiséghez tartozás		
	(fő)								
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Magyar	9 546 374	8 409 049	9 554 169	9 416 045	8 314 029	9 445 436	9 627 057	8 504 492	9 632 744
Bolgár	1 299	2 899	2 047	1 358	3 556	2 917	2 316	6 272	4 022
Cigány (Roma)	48 438	54 339	39 875	189 984	308 957	299 342	205 720	315 583	309 632
Görög	1 921	1 872	2 304	2 509	3 916	3 325	6 619	4 642	4 454
Horvát	14 326	13 716	12 383	15 597	23 561	18 483	25 730	26 774	22 995
Lengyel	2 580	3 049	4 654	2 962	5 730	6 302	5 144	7 001	8 245
Német	33 774	38 248	55 418	62 105	131 951	101 662	120 344	185 696	178 837
Örmény	294	444	451	620	3 293	1 954	1 165	3 571	2 324
Román	8 482	13 886	18 477	7 995	26 345	24 178	14 781	35 641	36 506
Ruszin	1 113	999	510	1 098	3 323	1 993	2 079	3 882	2 342
Szerb	3 388	3 708	5 010	3 816	7 210	8 239	7 350	10 038	11 127
Szlovák	11 817	9 888	12 284	17 693	29 647	22 510	39 266	35 208	29 794
Szlovén	3 180	1 723	1 652	3 025	2 385	2 311	4 832	2 820	2 700
Ukrán	4 885	3 384	5 616	5 070	5 633	7 954	7 393	7 396	10 996
Nem válaszolók	541 106	1 443 840	113 789	570 537	1 463 887	158 161	524 103	1 398 731	102 626
Összesen	10 198 315	9 937 628	9 803 837	10 198 315	9 937 628	9 803 837	10 198 315	9 937 628	9 803 837

Megjegyzés. Egy személy több kategóriában is megjelenhetett, ezért a részösszegek meghaladják az összesen értékét.

Forrás: KSH [2018].

A 2001. évi népszámlálás mindegyik nemzetiségi csoport esetében lélekszámnövekedést mutatott ki. Ez a trend a 2011. évi népszámláláson is megfigyelhető volt,

egyedül a szlovén nemzetiségiiek esetében történt csökkenés. A 2016. évi mikrocenzus során már megfordult a trend, és inkább csökkent a nemzetiségre vonatkozó két kérdés alapján a nemzetiségi csoportok létszáma. Kivételt képeztek a lengyel, a szerb és az ukrán nemzetiségűek, az ő lélekszámbővülésük nem tört meg. Az anyanyelvi kérdés tekintetében az utolsó két népszámlás és az utolsó mikrocenzus változó eredményeket mutatott az egyes anyanyelvi csoportok tekintetében. Egyértelmű trend a horvát és a ruszin anyanyelvűek lélekszámának csökkenése 2001 óta, illetve az örmény és a szerb anyanyelvűek lélekszámának növekedése.

A nemzetiséghez tartozás komplex mutatója alapján a hazai nemzetiségeket három csoportba lehetett sorolni. Folyamatos lélekszámbővülés jellemezte a lengyel, a román, a szerb és az ukrán nemzetiséghez tartozókat. Ezzel szemben folyamatosan csökkent a görög, a szlovák és a szlovén nemzetiséghez tartozók száma. A bolgár, a horvát, a német, az örmény, a roma és a ruszin nemzetiséghez tartozókra az volt jellemző, hogy lélekszámuk nőtt 2001 és 2011 között, majd 2011 és 2016 között csökkent. A horvátok esetében a csökkenés mértéke nagyobbak bizonyult, mint a korábbi bővülés, a többi nemzetiséghez tartozó csoport esetében kisebb volt a csökkenés.

6. táblázat

A nemzetiséghez tartozók között azok aránya, akik nem nemzetiség vagy anyanyelv alapján kötődtek a nemzetiséghez a 2001. és 2011. évi népszámlálások és a 2016. évi mikrocenzus alapján
(Percentage of those who did not belong to a nationality depending on their mother tongue or ethnic group, based on the 2001 and 2011 censuses and the 2016 microcensus)

Nemzetiség	2001	2011	2016
	(%)		
Bolgár	28,7	19,1	10,7
Cigány (roma)	5,0	1,1	1,6
Görög	59,6	11,4	9,9
Horvát	26,5	8,0	8,2
Lengyel	35,0	14,1	16,3
Német	41,1	26,1	30,8
Örmény	40,7	4,6	8,6
Román	27,7	18,2	17,5
Ruszin	29,0	8,3	7,9
Szerb	39,3	21,9	16,9
Szlovák	43,4	11,6	14,3
Szlovén	19,9	7,9	6,6
Ukrán	17,5	13,7	12,1

Forrás: KSH [2018].

A nemzetiséghez tartozás esetében különösen érdemes vizsgálni, hogy mekkora az a tömeg, amely a hagyományos nemzetiségi hovatartozást vizsgáló kérdések, a nemzetiség és az anyanyelv alapján nem tartozna az adott nemzetiséghez. 2001-ben két ilyen kérdés volt, míg 2011-ben és 2016-ban egy. 2001-ben jóval jelentősebb volt a nemzetiséghez tartozók körében a nem hagyományos kérdések alapján az adott nemzetiséghez soroltak aránya. A görögök 60, a szlovákok 43, a németek 41 százaléka volt ilyen. A romák körében viszont kiugróan alacsony, 5 százalék volt csak a bővülés az új kérdések révén. 2011-ben a kulturális kötődést vizsgáló kérdés elhagyása egyik hazai nemzetiségi csoport körében sem csökkentette az adott nemzetiséghez tartozók körét. Ugyanakkor a nem hagyományos kérdések – amelyből 2011-től csak egy van – alapján történt bővülés mértéke mérséklődött. A németek esetében továbbra is kimagasló volt az ebből következő növekedés (2011-ben 26, 2016-ban 31 százalék). Ez nyilván összefüggésben volt azzal, hogy a német nyelv Magyarországon kulturális, gazdasági szempontból kiemelt jelentőségű, míg a roma nyelvhasználat a roma nemzetiségű csoportokon belül is csak kevesek számára az.

7. táblázat

A magyar nemzetiségűnek is tekinthető nemzetiségek aránya a 2001. és 2011. évi népszámlálások, valamint a 2016. évi mikrocenzus alapján

(Percentage of those minorities who can also be considered as ethnic Hungarian, based on the 2001 and 2011 censuses and the 2016 microcensus)

Nemzetiség	2001	2011	2016
	(%)		
Bolgár	88,7	94,3	96,8
Cigány (roma)	91,0	98,8	99,1
Görög	90,5	91,2	90,2
Horvát	87,7	93,2	95,3
Lengyel	91,7	94,1	86,1
Német	95,8	95,6	92,9
Örmény	84,2	94,5	90,6
Román	89,7	96,3	96,2
Ruszin	84,5	95,9	98,9
Szerb	83,4	92,7	89,1
Szlovák	97,5	96,2	87,8
Szlovén	73,1	95,4	87,2
Ukrán	60,0	92,2	84,2

Forrás: KSH [2018].

A nemzetiséghez tartozás komplex mutatója, illetve az, hogy a nemzetiségi kérdésekre többes válaszadás is elfogadott, lehetővé tette a többes identitás megval-

lását vagy legalábbis az adott személy beszámítását több nemzetiséghez is. A hazai nemzetiségi lakosság több mint 90 százaléka a magyar nemzetiséghez is tartozott a népszámlások és az utolsó mikrocenzus alapján (2001-ben 92, 2011-ben 97, 2016-ban 96 százalék). Mindössze a szlovén és az ukrán nemzetiséghez tartozók esetében volt 2001-ben 80 százalék alatti a magyar nemzetiséghez tartozók aránya. Folyamatosan nőtt ez az arány a bolgárok, a horvátok, a ruszinok és a romák körében. A görögök, a lengyelek, az örmények, a románok, a szerbek, a szlovének és az ukránok esetében a 2001 és 2011 közötti növekedést 2016-ra csökkenés váltotta fel. A németek és a szlovákok esetében 2001 óta folyamatos volt a magyar nemzetiséghez is kötődők arányának csökkenése.

8. táblázat

A Magyarországon születettek aránya a nemzetiségi körében a 2001. és 2011. évi népszámlálások, valamint a 2016. évi mikrocenzus alapján
(Percentage of minorities born in Hungary, based on the 2001 and 2011 censuses and the 2016 microcensus)

Nemzetiség	2001	2011	2016
	(%)		
Bolgár	59,2	82,9	67,2
Cigány (roma)	99,6	99,4	99,4
Görög	81,9	76,3	70,7
Horvát	92,5	92,4	86,3
Lengyel	59,0	67,1	49,6
Német	92,2	90,5	83,5
Örmény	70,4	83,9	76,5
Román	54,7	24,6	20,9
Ruszin	46,7	74,1	68,5
Szerb	67,3	49,3	33,9
Szlovák	94,6	84,8	62,6
Szlovén	94,1	93,0	80,0
Ukrán	55,3	18,5	11,7

Forrás: KSH [2018].

A hazai nemzetiséghez tartozók körében egyre jelentősebb csoportokat alkotnak a bevándorlók. A külföldön születettek aránya a legtöbb nemzetiséghez tartozó csoportban nőtt 2016-ra 2001-hez képest. 2016-ban az ukránok körében volt a legtöbb külföldi születésű (88%), őket a románok (79%) és a szerbek (66%) követték. Ha a másik irányból vizsgáljuk a kérdést, akkor azt lehet megállapítani, hogy a hazai

nemzetiségek anyaországaiból származók körében folyamatosan nőtt a nemzetiséghez tartozók aránya. Míg 2001-ben a Szlovákiában születettek 4,4 százaléka a szlovák nemzetiséghez, a Romániában születettek 4,6 százaléka a román nemzetiséghez, a Szerbiában (Jugoszláviában) születettek 8,1 százaléka a szerb nemzetiséghez tartozott, addig ezek az arányok 2016-ban már rendre 33, 18 és 24 százalékot tettek ki.

A nemzetiségek számának rendszerváltozás utáni emelkedése felvetette azt a kérdést, hogy mi okozta mindezt. A népszámlálások megváltozott módszertana – amely 2001-ben jelentősen kibővítette, 2011-ben pedig ehhez képest némileg szűkítette a nemzetiségi kötődés megvallásának lehetőségét – nem lehetett az egyetlen ok, mivel éppen 2011-ben továbbra is növekedést figyelhettünk meg a nemzetiséghez tartozók számában. Az okok nyilvánvalóan szélesebb körben keresendők. A természetes szaporodás csak a romák esetében lehetett magyarázó ok, de önmagában nem indokolta a létszámgyarapodást. Több nemzetiség – románok, szlovákok, ukránok – esetében a bevándorlás okozta a növekedést. A bevándorlás egyben eltérő csoportokat alakított ki a nemzetiségek körében: a már itt született, jobban integrált, az asszimilációban már előrehaladott csoportokat és az újonnan bevándorolt kevésbé asszimiláltakat. Egy másik magyarázat a kettős identitás, a hibrididentitás megerősödése, amit az adatok meg is erősítenek. Vagyis a hazai nemzetiségi közösségek jelentős része magyarnak és nemzetiséginek is vallja magát. A kettős identitás jelensége ugyanakkor önmagában nem magyarázza meg, hogy ugyan a nemzetiségek száma jelentősen növekedett, ám a nemzetiségi csoportok mégsem váltak sokkal láthatóbbá a társadalom számára. Egy másik lehetséges válasz a jelenségre a szimbolikus etnicitás elmélete, amely szerint a nemzetiségi identifikáció már nem a nemzetiségi nyelvhasználat, életmód vagy intézményhasználat alapján történik, amelyek a társadalom számára is látványos jelenségek, hanem szimbolikus cselekvések által, amelyek a származási közösség tradícióihoz kötődnek. Részben ez is magyarázhatja a nemzetiségi csoportok lélekszám-növekedését a rendszerváltozás után (*Tátrai* [2014]).

5. Kitekintés: a magyarországi roma népesség lélekszámának nem önbevallás-alapú vizsgálatai

A magyarországi roma népesség lélekszámának meghatározása – a romák nyelvi asszimilációja, térbeli széttagoaltsága, kulturális sokszínűsége és alacsony társadalmi presztízse okán – komoly kihívást jelent. A társadalomtudományos szakirodalomban időről időre viták alakulnak ki arról, hogy milyen módon lehet a legjobban meghatározni a roma népesség lélekszámát (*Tátrai et al.* [2017]). A legtelje-

sebb adatgyűjtéseket a népszámlálások végzik, de ezek a módszertani sajátosságuk miatt – önbevallás alapján állapítják meg az etnikai hovatartozást – nem alkalmasak a roma népesség tényleges lélekszámának felmérésére. Sokkal pontosabb és jóval nagyobb arányú roma népességet mérnek fel azok a kutatások, amelyek a külső környezet megítélése szerinti roma népességet vizsgálják. Ugyanakkor ennek a külső környezetnek a pontos meghatározása már módszertani viták tárgya, illetve ilyen jellegű vizsgálatok csak különböző mintavételeken alapuló kutatások során lehetségesek. A következőkben a legjelentősebb nem népszámlálási, tehát nem az önkéntes bevallás módszerén alapuló adatfelvételekre térünk ki.

Már a XVIII. században érdekelte a központi hatalmat a magyarországi romák lélekszáma és társadalmi helyzete. *Mária Terézia* és II. József uralkodásuk alatt nemcsak rendeletek útján kívánták rendezni a romák helyzetét, hanem ún. „cigányösszeírások” révén a rendeletek hatásáról is igyekeztek minél pontosabb adatokat gyűjteni (Nagy [1998]). A XIX. század folyamán már csak szórványosan fordultak elő cigányösszeírások. Viszont 1893-ban a statisztikai hivatal folytatott le egy, az egész ország területére vonatkozó központi cigányösszeírást. Ennek eredményei jelentősen eltértek a népszámlálásokétól, hiszen míg a népszámlálások akkoriban csak az anyanyelvet kérdezték önbevallás alapján, addig a cigányösszeírás a helyi közigazgatás alapján cigánynak tartott személyek összeírását jelentette. Az összeírásban való részvételt Budapest és néhány nagyobb város – például Pécs, Szabadka – megtagadta, azonban így is 274 940 főt írtak össze, akik közül 104 750 főt tettek ki a magyar, 82 405 főt a cigány, 67 046 főt a román és további 20 739 főt a más (német, szlovák, szerb, ruszin, horvát, egyéb) anyanyelvűek (OMKSH [1895]). Mindez jól mutatja azt, hogy a magyarországi romák nyelvi asszimilációja már a XIX. század végén jelentős mértékben megtörtént, továbbá azt is, hogy a romák esetében az anyanyelvi besorolás mennyire elfedte a nemzetiségi hovatartozást. A dualista korszak népszámlálásai a cigány nyelveket csak az egyéb kategóriában kezelték, ez tovább rontotta az adatok minőségét¹⁰ (Váradi [2009]).

A XX. században *Kemény István* nevéhez kötődnek a legnagyobb volumenű, külső kategorizációt alkalmazó szakértői vizsgálatok. Ezek 1971-ben 320 ezer, 1993-ban 468 ezer, 2003-ban pedig 570 ezer főre becsülték a magyarországi romák lélekszámát (Kemény–Jankó–Lengyel [2004]). Ezen vizsgálatok mellett a Cigány Koordinációs Bizottság 1984 és 1987 között végzett egy hasonló módszertant alkalmazó adatfelvételt, amely 380 ezerre becsülte a romák lélekszámát. Bár a népszámlálások 1990 óta nem pusztán a nemzetiségi vagy anyanyelvi válaszok alapján próbálják meghatározni a roma népességet, a nem önbevalláson alapuló kutatások továbbra is a háromszorosára becsülik a romák lélekszámát a népszámlálásihoz képest

¹⁰ Az 1880. évi népszámláláson 75 911 főt, az 1890. évi népszámláláson 91 604 főt, az 1900. évi népszámláláson 54 449 főt, az 1910. évi népszámláláson pedig 108 825 főt írtak össze cigány anyanyelvűként.

(*Tátrai et al.* [2017]). A legújabb külső kategorizáción alapuló szakértői becslést alkalmazó kutatás a Debreceni Egyetem vezetésével zajlott 2010 és 2013 között, amely alapján 876 ezer roma élt Magyarországon (*Pénzes–Tátrai–Pásztor* [2018]).

A romák esetében a népszámlálások önbevalláson alapuló és a külső kategorizációt alkalmazó szakértői vizsgálatok egyaránt korlátokba ütköznek. Míg az előbbiek szélesebb körű információkkal és teljesnek mondható összeirással szolgálnak, de a válaszadók rejtőzködése miatt alulszámlálják a roma népességet, addig az utóbbiak pontosabb becslést adnak, de kevésbé részletgazdag adatokkal szolgálnak, módszertanuk pedig nagyobb esetlegességet von maga után. A romák társadalmi helyzetének vizsgálatához mindkét adatforrást érdemes figyelembe venni.

6. Összegzés

Magyarország politikai életében a XIX. század óta vált fontos témává a nemzetiségek helyzete, jogai és lehetőségei. Az államhatalom hol a nemzetiségek asszimilációját, esetenként kitelepítését tűzte ki célul, hol pedig a nemzetiségek megmaradásának erősítését. Ennek a változó politikai célkitűzésnek a hatása visszaköszönt a nemzetiségeket vizsgáló kutatások, így a népszámlálások módszertanában is, a nemzetiség kérdésének módja folyamatosan változott. Ugyanakkor a gyűjtött adatok a körülmények és a politikai viszonyok ismeretében jól tükrözik a nemzetiségek aktuális helyzetét. A számbavétel nehézsége okozza, hogy az eredmények gyakran jelentősen alulmérték, némely módszertani váltás viszont a nemzetiségek felülmérésének gyanúját kelti. A történelmi traumák, a nemzetiséghez való viszony változása vagy az asszimilációs tendenciák mind kihívásokat jelentenek a mindenkori statisztikai adatgyűjtés számára. Viszont éppen ezek a nehézségek is segítenek megismerni a nemzetiségi közösségek mindenkori helyzetét, mivel a nemzetiségi adatok és azok gyűjtése is reflektív viszonyban állt az adott korszak nemzetiségpolitikájával. Nehéz egységes képet felrajzolni Magyarország nemzetiségeiről, hiszen a XX. század eseményei eltérően érintették őket. Különböző a magyarországi romák, németek vagy horvátok XX. századi története, így nem lehet kollektív érvényű megállapításokat tenni, csak az egyes nemzetiségi csoportokról érdemes beszélni.

Irodalom

DÁVID Z. [1980]: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*. 23. évf. 8. sz. 87–101. old.

- DOBOS B. [2011]: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006)*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- DUPCSIK CS. [2009]: *A magyarországi cigányság története*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GYÁNI G. – KÖVÉR GY. [2003]: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó. Budapest.
- KATUS L. [2008a]: Magyar nemzetiségi politika 1790–1848. In: *Nagy M. – Vértesi L. (szerk.): Sokszólamú történelem – Válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport. Pécs. 177–190. old.
- KATUS L. [2008b]: Egy kisebbségi törvény születése. In: *Nagy M. – Vértesi L. (szerk.): Sokszólamú történelem – Válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport. Pécs. 225–254. old.
- KEMÉNY I. – JANKY B. – LENGYEL G. [2004]: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- KOVACSICS J. [1996]: Magyarország népessége 1785-től 1870-ig. In: *Klinger A. (főszerk.): Demográfia*. Központi Statisztikai Hivatal, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Statisztikai és Jogi Informatikai Tanszék. Budapest. 450–468. old.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [1990]: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi, 1869–1990*. I. kötet. Budapest.
- KSH [1995]: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi, 1869–1990*. III. kötet. Budapest.
- KSH [1996]: *Magyarország népessége és gazdasága – Múlt és jelen*. Budapest.
- KSH [2004]: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest.
- KSH [2018]: *Mikrocenzus 2016. 12. Nemzetiségi adatok*. Budapest. www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_12_nemzetisegi_adatok
- MAGYAR KÖZLÖNY [1993]: 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Július 7. n. a. old. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV>
- MAGYAR KÖZLÖNY [2011]: 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. 154. sz. December 19. 37886–37950. old. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK11154.pdf>
- MARCHUT R. [2014]: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Magyar Történelmi Társulat, Budaörsi Passió Egyesület. Budapest, Budaörs.
- MEZEY B. (szerk.) [1986]: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- NAGY P. [1998]: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola. Kaposvár.
- OMKSH (ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL) [1882]: *A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. I. kötet. Budapest.
- OMKSH [1895]: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. kötet. Budapest.
- PAKOT L. [2010]: Népszámlálások, nemzetiségi statisztikák és nemzetépítés Magyarországon 1867/80–1918. In: *Albert R. – Czoch G. – Erdősi P. (szerk.): Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Atelier Könyvtár. Budapest. 335–376. old.

- PÁLNÉ KOVÁCS I. [1999]: A kisebbségi önkormányzatok jogállása. In: *Csefkó F. – Pálné Kovács I.* (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, MTA Regionális Kutatások Központja. Budapest. 38–49. old.
- PÉNZES J. – TÁTRAI P. – PÁSZTOR I. Z. [2018]: A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*. 58. évf. 1. sz. 3–26. old. <https://doi.org/10.15196/TS580101>
- RÁTKAI Á. [2000]: A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio*. 3. sz. 112–132. old.
- TÁTRAI P. – PÁLÓCZI Á. – PÁSZTOR I. Z. – PÉNZES J. [2017]: Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *SOCIO.HU: Társadalomtudományi Szemle*. 7. évf. 2. sz. 45–65. old. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.2.45>
- TÁTRAI P. [2014]: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*. 54. évf. 5. sz. 506–523. old.
- TILKOVSKY L. [1989]: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945*. Magyar–Csehszlovák Történelem Vegyesbizottság. Budapest.
- TÓTH Á. [2004]: A II. világháborút követő magyarországi telepítések gazdasági, társadalmi hatásának áttekintése. In: *Valuch T.* (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum, Osiris Kiadó. Budapest.
- VALUCH T. [201]: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó. Budapest.
- VÁRADI J. [2009]: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio*. 4. sz. 60–81. old.
1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800044.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XLIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>
1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>